

ЕСІР АЙШУАҚҰЛЫ КҮЙЛЕРІН ДӘРІПТЕУ
(Yessenov University «Дәстүрлі музыка өнері» білім алушыларына мүмкіндіктер)

Ғазиза Күбірбайқызы Ұзақбай

Ш.Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті,
Туризм және тілдер кафедрасы,
Қазақ филологиясы кафедрасы,
Дәстүрлі музыка өнері оқытушысы
Ақтау қ., Қазақстан

Аңдатпа: Қазақтың домбыра күйлерін зерттеу және хаттау өткен ғасырдың 20- 30 жылдардан басталып, бірнеше кезеңдерден өткені белгілі. Күйлерді бірнеше буын этномузыкатанушы ғалымдармен (А.Затаевич, А.Жұбанов, П.Аравин, Б.Аманов, т.б.) қатар, орындаушы домбырашылар да хаттап зерттеген. Мақала Маңғыстау күйшілік мектебінің көрнекті өкілі, шоқтығы биік, өзіндік ерекше орны мен қолтаңбасы бар автор Есір Айшуақұлының (1840-1904) шығарған циклды күйлеріне арналып отыр. Есірдің 9 күйін алғаш белгілі күйшілер С.Шәкіратов, О.Құлсариев, І.Шыртановтың орындауымен күйші Р.Айдарбаева хаттап нотаға түсірді, жинақтаған Н.Мұқанов болды. Жинақ 1987 ж Маңғышлақ облыстық халық творчествосы ғылыми-методикалық орталығынан «Ақжарма» күйлер жинағы атымен кітапша болып басылып шықты. Арада бірнеше жылдардан соң 2005ж «Нарату» деген атпен «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында дайындалған Маңғыстау халық коопозиторларының күйлері енгізілген кітап жарыққа шықты. Онда Маңғыстау өңірінің күйшілері, оның ішінде Есір Айшуақұлының 12 күйі шығу тарихы мен ноталары жарияланды. Мақала Маңғыстау күйшілік дәстүрінің көрнекті өкілі Есір Айшуақұлының бір оқиға желісімен шыққан циклдық күйлеріне арналғалы отыр.

Тірек сөздер: Маңғыстау күйшілік мектебі, домбыра, циклдық күйлер, дәстүрлі музыка.

Әрісі Атырау алабының, берісі Маңғыстау өңірінің күйшілік мектебін қалыптастырушылардың көрнекті өкілдерінің бірі Есір Айшуақұлы. Маңғыстау облысының Маңғыстау ауданында 1840 жылы дүниеге келіп, осы атамекенінде Жыңғылды ауылында (бұрынғы Куйбышев атындағы кеңшар) 1904 жылы дүние салып, «Сартөбе» қорымынан топырақ бұйырған. Шыққан тегі Кіші жуз ішіндегі Адай руынан, оның ішінде Шоңай бұтағы болып келеді. Шоңайдан Кожакелді, Мырзат, Жарық, Монша, Даң есімді бес бала туған. Даңның бәйбішесінен Бейсеу, Барық, Раш, Дөнен, Құнан, Құлын есімді алты бала туады. Құнаннан Манатау, Беген, Айшуақ есімді үш бала өрбіген. Айшуақтан - Есір жалғыз. Есірдің Сауыт есімді бәйбішесінен Есіл деген бір ұл, байбішесі қайтыс болған соң үйленген Қазына есімді екінші әйелінен Ырыс деген бір қыз көрген. Бұл екі баласы да 6-7 жас шамасында шетінеп, Есір перзетсіз өткен. Маңғыстаудың көне-көз қарттары Есірді Шоңай күйшісі, Шоңай мектебінің

дәулескер домбырашысы деп отырады. Себебі Шоңай әулеті күйшілік-домбырашылық дәстүрден қол үзбеген болу керек. Есірдің өзі қарапайым шаруа адамы болған. Өмір бойы ұсталық, зергерлік өнерді кәсіп етіп, ауыл маңына егін егумен айналысқан. Ол өмір бойы домбыраны жан серігі етіп өтсе де, сыбанып топқа түсіп, өзгемен күй өрелестірген адам емес.

Алайда, бір қуаныш, бір өкінішсіз өмір болмаған соң, басынан өткерген сезім-әсерін күй тіліне түсіріп, домбырасымен сырласып өткен. Бұл ретте, Есірді өзінің өмірін күймен бедерлеп кеткен өнерпаз деуге болады. Оның «Әлди бөпем» күйін Ырыс есімді қызын жұбату үшін шығарса, «Жалдықара» күйі қойға да, тойға да мінетін, шығырға да, шынға да салатын қара бестісі жоғалып табылғанда тартса керек. Ал «Күнтай» күйі немере ағасы Сам Даңұлының келіншегі Күнтай жеңгесінің қылық-қасиетіне арналған. Сондай-ақ, «Шоқай төре» күйі өзінің бірге өскен құрдасы әрі ағайыны Назарға қатысты дүниеге келген. Бірде таудан ешкі бағып жүріп Назар аяғын сындырып алады да, содан шойтып басатын сылтыма болады. Шертіп қағу арқылы тартылатын ырғақты күйдің сарынынан құрдасқа деген базынаны аңғару қиын емес.

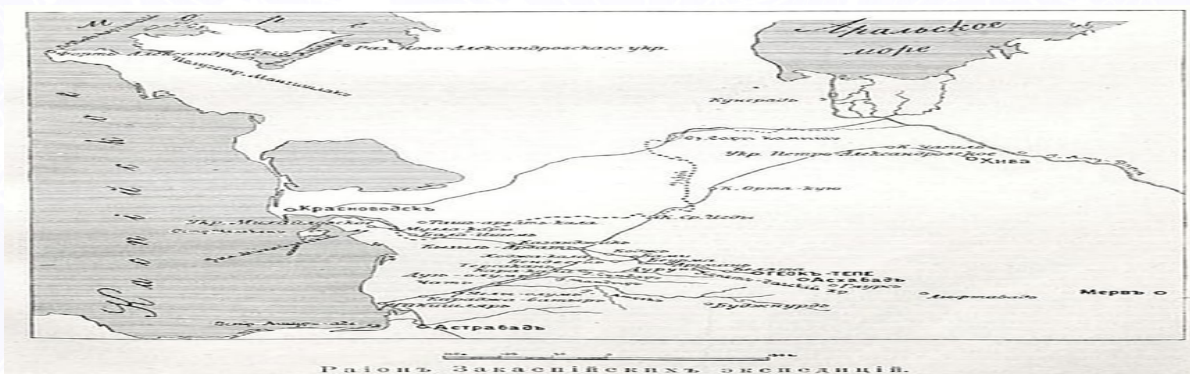
Есірдің күйлері көп болғанымен де бізге жеткендері өте санаулы. Нота сауаты болмағандықтан көпшілігі ұмыт қалған. Есір күйлері бізге Арал, Есбай (таз бала), Бегімсал, Өскінбай, Қартбай сияқты атақты домбырашылардың орындауында жеткен. Оларды бергін келе біздің ұрпаққа жеткізуіне көп еңбек сіңіргендер М.Өскінбайұлы, Ш.Ыбырайымұлы, А.Жаңбыршыұлы болды. Күйлердің шығару тарихын, орындау шеберлігін, мәнерін, кейбір белгісіз болып келген күйлерін айқындай түсуге қарт шежірелер А.Меңдалыұлы, Атанғұл, Байғали карттардың әнімелері мен деректері көмегін тигізді. Соның арқасында «Әлди бөпем», «Көктебе», «Ақжелең», «Сайға бұқтым» т. б. күйлерін есімдері елге таныс С. Шақратов, І.Шыртанов, О. Құлсариев сияқты күйшілердің орындауымен жас ұрпаққа жетті.

Қарастырайын деп отырған мәселе Маңғыстау күйшілік өнерінде жиі кездесіп орындалатын циклды күйлер турасында болмақ. Басқа күйшілер секілді Есір мұрасында да мұндай күйлер орын алды және ол тарихпен байланысты. 1873 жылы өміріндегі елеулі оқиға, оның шығармашылығынан өшпес өрнек тапқан патша әскерінің Хиуа жорығы болды. Орта Азияның табалдырығында тұрған үлкен бір өңірді жаулап алу Россия тарихы үшін де елеулі оқиға болды. Оқиғаны баяндаушы жасы тоқсаннан асқан ақсақал, ардагер геолог-бұрғышы, Маңғыстау облысы мен Қарақия ауданының құрметті

азаматы, "Құрметті ҚР жер қойнауын барлаушы" Тұрсынғали Көшенұлының айтуы бойынша жазылып алынған Б.Жайлау сұхбатында былай дейді:

«Ресей патшалығы Хиуа сапары үшін ел арасынан небір күшті жүк көтеретін 90 нар түйелерді таңдаған екен. Әр 10 түйеге бір жетекші іріктеліп, ақысына адамдар жалданып арасында Есір, Ібіште болған екен. Керуенге басшы болып Сәрсенбаев Өсербай сайланған екен. Елді жинап садақа беріп, ақсақалдар батасын беріп елмен қоштасқан сәтте Есір енді қайтып келемізбе келмеймізбе деп «Қос айырған» деген күйін шығарады. Түркменстанның Қарақұм жерінен өтіп бара жатып екі күн үлкен шаңды дауылға тап болады. Шаң басылғаннан кейін керуен жүктерін, малдарын түгендеп келгенде он түйе мен бір түйеші жоқ болып шығады. Жолдастарын іздеп ұзақ жүріп тауып алған олар басқа жол айырыққа түсіп кеткен екені белгілі болады. Іздегендерін тауып түйешілер қуанып Есір де «Тоғыз түйеші» күйін шығарады. Діттеген жеріне аман есен қиын жолдан келіп жүктерін түсірген. Жалданбалы түйешілер тек түйеші ғана емес сонымен қатар басқада қара жұмыстарын жасаған екен. Келіп тоқтаған жері «Геок тепе» бекінісі екен. Түрікмен қарсыластары осы бекіністе жасырынып Ресей әскерлеріне қарсылық білдіреді. Бірнеше күндерге созылған шайқаста орыстар қиналады. Түрікпендер берілмейді, неде болса айла жасап бекіністі алу керек болған. Бекіністің түбінен ор қазу керек болады, орды өлшеп келу үшін Өсербайға тапсырма беріледі. Қамалдың төбесінде тұрған қарауылдарға білдіртпей Өсербай өлшеп келген екен. Келсе Ібіш деген кісиде өлшеуге жұмсалған екен, олда аман есен өлшеп келген екен. Салыстырып қарағанда өлшемдері шамалас болған. Бұл жерде байқайтнымыз орыстардың айласы еді, егер алда-жалда біреуі өліп қалса біреуі болмаса біреуі аман келер деген ниетпен екі адамды бір-біріне айтпай, білдіртпей жұмсаған екен. Сонымен орды қазып, бүкіл армияны жұмсап, оқ дәрілерін тасып дайындық жасайды. Бекіністі жару мақсатында отқа тұтату үшін қойдың күзем жүнін иіріп, жіп жасап дайындатып майға қайнатып жарған екен.

Бекіністі алуға көмектескені үшін Ресей империясы Өсербай мен Ібішке медаль берген. Осы сапарда Өсербайды керуен басшысы сайлауының себебі 1865-1870 жылдар арасы Өсербай пошташы болып қызмет жасаған екен. Түркмендердің Ашхабад және қазіргі Атырау сол кездегі Үйшік деп аталатын жер аралығында жалғыз өзі үлкен сенімділікпен тапсырған хаттарды жоғалтпай қызметін атқарған екен. Патша өкіметінің мақсаты орындалып бекіністі алғасын жалдамалы адамдарға келісілген қаражаттарын беріп елге қайтарады. Көлікте, өздеріде аман келе жатырғанына қуанып елге қайтып келе жатырғанда Есірдің Манатау деген атасына уақыт болды деген суық хабар келіп «Манатау » деген күйін шығарады. Керуен келе жатып бір жерге келгенде жер білетін адам мынау елдің шеті ғой , елге келдік қой дегесін Есір қуанып ақ түйенің қарны жарылды деп «Ақжарма» күйін шығарған екен. Аман-есен елге келгесін жауапты тапсырылған жұмысты абыроймен аяқтап келген Өсербайды еңбектері үшін болыс қылып сайлаған екен».

Жалпы цикл күйдің шығу тарихы осылай баяндалады. Бұл жерде цикл күй Есірдің бір оқиға желісінде өмірге келген күйлері топталып тұр. Композитордың бір оқиға желісімен шығарған күйлері әлемдік классикалық музыкада да бар ұғым. Соның бірі сюита. Сюита (фр.suite – «қатар», «тізбек», «кезек») – аспаптық музыкадағы циклдік форманың негізгі түрлерінің бірі, бірнеше үлкен бөліктерден тұрады. Сюита жанры шығыс музыкасында баяу шеру секілді би мен жанды бидің қатар келуімен көрініс тапты. Сюитаның прототиптері Орта ғасырларда Таяу Шығыс пен Орталық Азияда кең тараған көп бөлікті формалар болып табылады. Ал Францияда XVI ғ билер ұқсас әуезді материалға негізделген, бірақ ырғақты түрленді; мұндай сюиталардың ең алғашқы белгілі үлгісі 1530 жылға жатады[1].

Циклдық формалар әрқайсысы формасы жағынан тәуелсіз. Циклдік формалардың қалыптасуының негізі – бөліктердің әсіресе қарқынға (темп) қатысты қарама-қарсылығы (жәй-тез) , олардың қандай да бір түрде көрсетілген жалпы бірлігін айтады. Олар екі бөлікті, үш бөлікті, төрт бөлікті немесе көп бөлікті деп бөліне береді.[2] Айырмашылықтары тональдігінде, жылдамдығында, тақырыбында және т.б. Мысалы: Ежелгі сюита- бірнеше би тізбегінен құралады. Ондағы біріктіруші принцип – жалпы тональдық. Сонымен қатар, сюита бөліктері басқа жағынан, атап айтқанда, қарқынмен қарама-қайшы келеді. Толық сюита келесі төрт міндетті биді қамтиды:

1. Алеманда (орташа)- би ретінде XVI ғасырдың басынан белгілі. Эволюциядан өтіп, ол XVIII ғасырдың соңына дейін сюитаның негізгі бөлігі ретінде қалыптасты.
2. Куранта (мейлінше тез)- үш үлеске саналатын жүрдек жанды би. Ол XVII ғасырдың екінші жартысында Францияда ең танымал ,би болды;
3. Сарабанда (жэй)- өте баяу би. Уақыт өте келе сарабанданы аза тұту рәсімдері мен салтанатты жерлеу кезінде орындала бастады. Бидің мұңды бағытталған сипаты мен баяу қозғалысы бар. Ондағы үш бөлікті метрика екінші бөлікті ұзартуға бейім;
4. Жига (жүрдек)- ең жылдам әрі ежелгі би. Жиганың үш бөліктен тұратын өлшемі триольге айналады. Көбінесе фуга, полифониялық стильде орындалады.[3]

Яғни европалық музыкалық формамен салыстырсақ бұл көп бөлімді циклды формаға жатады. Күйлерді темпі жағынан қарастырсақ :

1. «Қос айырған»-жэй. қайғылы, аяқ алысы ауыр философиялық күй.
2. « Тоғыз түйеші»- жүрдек, бірақ ауыр тауқыметті суреттейді
3. « Көк төбе»- жүрдек, кескілескен ұрысты бейнелесе
4. «Маната »- ойлы ағасына бір уыс топырақ сала алмаған Есірдің өкініші орын алады

5. « Ақжарма»-жүрдек шаттанған қуанған бірақ күрделі мағыналы күй

«Кемейден сөз шығады, пернеден күй шығады» демекші көпті көрген қазақтың ақылгөй қариялары. Күй - өмірдің ажары. Жалпы адам баласын күй күдіретінен бөлек елестету мүмкін емес. Күйдің күдіреттілігі сонша, адамзаттың басынан өткен тыныс-тіршілігін, қайғы-қасіретін, қуаныш-мұңын, шаттық пен шерін келесі мыңжылдықтарға жалғастырушы тылсым күш. Адамзат тіршілік еткен ортада күй күдіреті тоқтамайды. Шалқайып жатып, көзінді жұмып алып, өткен өмірге көз жүгіртсең осы адам өмірінен гөрі күйдің ғұмыр жасы ұзақ екеніне көзің жеткендей болады.[4] Маңғыстау күйшілік өнерінің алтын қорынан орын алған бұл циклді күйлер мәңгі ұрпақ есімінде қалып, күйші орындаушылардың репертуарынан орын алары сөзсіз.

Әдебиеттер

1. Б.Жайлау «Маңғыстау Форт Александровский Ресей патша үкіметінің Хиуаға жорығы туралы»
2. Способин И.В., Музыкальная форма, 5 изд., М., 1972 / 241-246 б/
3. Манукян И. Е. Сюита // Музыкалық энциклопедия / ред. Ю. В. Келдыш. – М.: Совет энциклопедиясы, 1981. – Т.5
4. Р.Қарғабай,С.Нұрмағанбетов «Жыңғылды киелі мекенім» Нұрлы әлем 2014 /102-107б/

5. А.Жаңбыршы «Нарату» Алматы 2005 «Нұрлы әлем» /49-50б/
6. Маңғыстау энциклопедиясы Алматы 1997 /259-260 б/
7. А.Райымбергенов,С.Райымбергенова « Күй қайнары» /190 б/
8. М.Әбуғазы « Қазақтың домбыра өнері» 2016 «Нұрсәт» /379-380б/
9. А.Сейдімбеков « Қазақтың күй өнері» /776-776 б/

